

ПТИЦЕ: КЊИЖЕВНОСТ, КУЛТУРА

Одговорни уредник
Никола Тасић

Уредници
Драган Бошковић
Мирјана Детелић

ЛИЦЕУМ 14

КРАГУЈЕВАЦ 2011

Овај број *Лицеума* резултат је сарадње
Центра за научна истраживања САНУ и
Универзитета у Крагујевцу
и
Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу

САДРЖАЈ

Реч уредника		7
Биљана Сикимић	<i>Птица без крила: птице у народним зајонетикама</i>	9
Suzana Marjanić	<i>Duša kao postmortalna ptica: južno/slavske folklorne predodžbe o duši-ptici i/ili ptici-duši</i>	27
Андреј Фајгел	<i>Ог сокола до кукавице: улоге птица у есничком језику жсала</i>	51
Мирјана Детелић	<i>Ејска птица лабудица</i>	61
Јасмина Мојсиева-Гушева	<i>Приказнаја за „силјан ширкој“ како македонски самоидентификациски наратив</i>	75
Снежана Самарџија	<i>Црни жости и ћићеров кликај (птице у народном зајонетикау)</i>	83
Светлана Торњански Брашњовић	<i>Симболика врајца у обредном фолклору</i> ...	111
Зоја Карановић	<i>Гавран и соко као свадбени медијатори у три сватовске есме (или заборављена прича о иницијацији)</i>	125
Марија М. Панић	<i>Птице француских средњовековних бестијаријума</i>	141
Предраг Милошевић	<i>Пурпур и птице: 1141 година византијског света, и на земљи и на небу</i>	159
Antonija Zaradija Kiš	<i>Motiv rajske ptice u auditivnoj percepciji Raja u hrvatskoglagoljskim egzemplima</i>	183
Персида Лазаревић ди Ђакомо	<i>Орао – једноглави, двоглави, троглави. (Кон)фигурације „краља птица“ с обе стране Јаграна</i>	203

Никола Бубања	<i>Еројолошки авијариј Џона Милтона: еројолошка значења славуја, корморана и феникса</i>	219
Весна Малбашки–Пуповац	<i>Симболика птица у делима Ђорђа Марковића Кодера</i>	233
Дејан Ајдачић	<i>Ванземаљске птице у словенској научној фантастици</i>	239
Александра Петровић	<i>Птице Растка Петровића</i>	249
Јасмина Ахметагић	<i>Птице од заборава, птице ускрснућа и групе артифицијелне птице у поезији Бранка Миљковића</i>	263
Слободан Владушић	<i>Од славуја до кокошке</i>	275
Лидија Делић	<i>„Гавранов монолоџ“ Ивана В. Лалића</i>	285
Часлав Николић	<i>На усјон и паг једне групе птице</i>	297
Марија Лојаница	<i>Ласте самоубице и птице на жици: симболизација (не)слободе</i>	315
Желимир Вукашиновић	<i>Зарастуџа и птице - о небу које није над нама, еравитацији љубави и веселој науци (и)идања -</i>	325

ВАНЗЕМАЉСКЕ ПТИЦЕ У СЛОВЕНСКОЈ НАУЧНОЈ ФАНТАСТИЦИ

ДЕЈАН АЈДАЧИЋ

Народни универзитет Тарас Шавченко, Кијев

У раду се указује на птице фантастичних црта у словенским традицијама, те на особености ванземаљских птица у научној фантастици, с једне стране у односу на претходне традиције, и с друге, у односу на друга летећа створења у научној фантастичној прози. Из текстова словенских НФ аутора наводе се и коментаришу примери механичких птица, лебдећих птицоликих створења, разумних птица, птица друкчијих од земаљских птица.

Кључне речи: научна фантастика, циновска птица, механичке птице

[...] како
Познајти, ко је птица,
А ко није птица?
Julian Tuwim, *Plasie radio*

У научној фантастици птице ванземаљских светова имају друкчије форме и особине но земаљске. Чудесне птице од давнина су свој изглед и својства добијали у фантазматским представама измишљених чудесних простора. У прекогробним или божанским пределима, оностраним световима раја и пакла, или у далеким, у машти освојеним крајевима необичне птице су могуће, али често имају друкчији изглед и својства од птица које познајемо. У фолклору источних Словена прича се о жарптици, у народним причама јужних Словена о необичним пауницама које се скупљају око златне јабуке, у фантастици средњег века о моћима феникса и василиска која далеко превазилазе моћи земаљских птица и људи. Стога је важно издвојити чиниоце који у представама људи одређују птице и разликују их од других животињских родова. Особенисти којима одређујемо постојеће птице могу се даље пренети и на птице у световима које не познајемо у реалним световима. Да ли су поседовање кљуна, крила и репа довољни чиниоци или је нужно укључити и размножавање јајима или нижи положај у еволутивном развоју, да ли је способност

летења незаобилазно својство птица с обзиром да пингвини или нојеви припадају птицама, мада не лете. Данута Кемпа-Фигура је у својој књизи о категоризацији птица у пољској језику применила начела когнитивне лингвистике и као најчешћа својства птице помиње: пребива високо, пребива на дрвету, најављује пролеће, има крило, има кљун, лети, производи звукове, гради гнездо и др. Ауторка анализира и семантичке конотације птице: птица је пуна живота, птица има огромне могућности, птица је радосна, птица је повезана са Богом, птица живи у природи, птица путује, птица пророкује, птица је без заштите и плашљива, птица је лепа, птица је агресивна, птица је страшна.

Освајањем неба и космоса посредством машина за летење човеков однос према живим бићима која лете је промењен – и у научној фантастици, у описима ванземаљских бића. Међутим, летење као својство дато од природе доживљава се, треба очекивати, као главна црта птица и у научној фантастици. У неким делима словенских аутора футурофантастике птица нема на неземаљским планетама, понегде се чак, као у роману Станислава Лема *Еген*, изричито наглашава њихово одсуство. Присуство птица у научној фантастици зависи од ауторових сазнања о ванземаљским планетама, често проистеклих из научних сазнања о биолошким врстама његовог времена, али и ауторских пројекција које могу садржати и личан став писца према летећим створењима.

Ванземаљске птице са планета Сунчевог система – појављују се у совјетским научно фантастичним романима, најраскошније на Венери у роману Александра Бељајева *Скок у њразно*, те у роману Алексеја Толстоја *Аелиџа*. Овде ће бити споменути и романи *Калистио* Руса Георгија Мартинова, *Деца вечности* Лоре Андерсон, *Спектар* Сергеја Лукјаненка, као и роман *Јакше* пољског савременог фантасте Јацека Дукаја.

О птицама у словенској научној фантастици нема посебних студија, а узгред се оне помињу у кандидатској дисертацији Ирине Павлове о лингвокогнитивним представама фантастичких ликова у прози Александра Бељајева, ауторском зборнику текстова *Фантастика очима биолога* критичара, писца фантастике и биолога Марије Галине. Мој текст „Неземаљске животиње у словенској научној фантастици“ послужио је као полазиште за развијање овог прилога о птицама, а тамо наведеним примерима додани су нови фрагменти и текстови.

Циновска птица. У роману *Скок у њразно* Александар Бељајев приказује живи свет Венере и авантуру једног од Земљанина који су се први спустили на суседну планету. Блотон је описан као одважни Енглец, са благо карикатуралним цртама ловца обузетог својом пасијом. Наочиглед других сапутника, са површине Венере уграби га и подигне велико летеће створење. О даљој судбини Блотона ликови и читаоци романа сазнају из приче овог Енглеца пошто се спасао и пронашао преостале чланове експедиције. Током приче о опасној авантури он свог отмицара именује на неколико начина – најпре „гигантски летећи миш“, потом уз хвалу моћи тог створења „летећа тигрица“, и потом „птица“ што и највише одговара њеним карактеристикама, јер има и кљун и канце. Блотон жели да слу-

шаоци и читаоци не сумњају у веродостојност његове приче, па показује задобијене ране:

Ево њених трагова на плећима и леђима... Да, он се уплашио! Али, није залуд био страсни ловац који је ловио дивље звери у свим деловима света.

Он прича како га је огромно, створење понело у кланац, те како је размишљао да га, вероватно, неће појести у лету. Прикупивши снагу, он извуче из канци заробљену руку, па уз неиздржив бол рањава грабљивицу која га не испушта, већ слеће на стену и свом тежином притиска. Крвав од главе до пете, он успева да се ослободи, бесно удара велику птицу која избежумљена од бола пада са литице. Епизода са Блотоновом борбом са циновском животињом саздана је на фантазматској представи да на Венери живе и много веће птице но што живе на Земљи, те да је човек таквој летећој зверци могао изгледати као добар плен. Увећавање створења представља један од начина онеобичавања, и са земаљске тачке гледишта стварања чудовишне птице.

У народним причама лет човека у канцама чешће је приказан као помоћ птице човеку, мада постоје и приповетке у којима агресивна птица односи човека у своје гнездо. Стварајући епизоду о птици која лови Блтона, Бељајев је увећао птицу до циновских размера и доделио јој особине грабљивице. Писац не описује детаљно ову птицу, осим што назначаваша да је имала дугу шију, али да упркос тој дужини, она није могла да кљуца своју жртву током лета. Он у причи преобрће улоге, па од ловца чини ловину, а на Земљи уобичајену ловину претвара у ловца. Али упркос таквој промени, човек-ловац се спасава убијајући свог нападача. Елементи ловачких прича са описом напетих детаља примерени су Блтоновом карактеру и његовом узбудљивом догађају.

Птице се описују у приказу велике сеобе животиња са првим знацима сезонског захлађења:

Каква чудна бића! – продужавала је Амели. – Издалека је могуће помислити да се крећу саме гигантске ноге. Или човек на штулама. Две ноге. Дебеле, огромне. Преко двоспратне куће би могле прекорачити. Тело кратко, глава ситна, напред се клате малецки патрљци – „руконоги“...

...

Полуживотиња-полуптица на високим ногама-палицама трчи, скоро лети, помажући се „аеропланским“ крилима.

Друкчије Птице. Неколико врста птица друкчијих од земаљских створио је Бељајев у истом овом роману. Његова склоност ка фантазматском испитивању живих форми, присутна и другим његовим делима (нпр. *Человек-амфибия*). Његово саздавање живота на Венери је маштовито и засновано на екстраполисаним сазнањима о еволуцији на Земљи, будући да писац уводи претпоставку да је пребујни живот Венере сличан богатству живог света у периоду земаљског карбона (Ајдачић). Александар

Бељајев ствара форме блиске земаљским, али и птице по изгледу, грађи и начину кретања и живота непознате на Земљи. Бељајев у роману *Скок у људно* приповеда како први посетиоци Венере налазе тамо птице аеронауте које немају крила, али ипак лете пловећи ваздушним струјама. Летење је ту засновано на идеји да гас лакши од гаса у околној атмосфери, смештен у омеђену шупљину подиже објекат увис, што је слично дирижаблима и балонима. У природном свету на Земљи тај механизам се појављује код већине риба, које својим мехуром могу да контролишу дубину кретања. Венеријанска летећа створења названа су у роману различитим именима: *летића лубеница*, *лубеница*, *мехур*, *птице аеронаути*, *птице-кукле*, *кукле птице* (Ајдачић: 142). Игра именовања прати постепено упознавање Земљана са бићима која су им дотле била потпуно непозната.

Бељајев је у роману живописно представио реакције људи који се срећу са створењима која не постоје на Земљи. При првом сусрету они им се чине као плодови-лопте. Они им прилазе и када се они дигну, они схватају да су то жива бића и називају их „лубеница“, птице аеронаути. Ханс пуца у једну од њих и она пада „као дечији балон“.

Крај набораног ткива извијала се танка, „гушчија“, сразмерно кратка шија, која се завршавала округлом главом и изузетно танким кљуном, оштрим као игла шприца. Текер је извадио нож и резом отворио тело. Унутра он је нашао нешто налик на срце, ждрело, желудац у коме су биле приметне шишарке и иглице, и даље црева.

По професији лекар, Текер разгледа анатомију и каже:

Занимљива птица, – засмеја се. – То је птица, наравно, чим лети. Али како је чудан начин кретања по ваздуху она пронашла. Очигледно, њен организам ствара неки гас лакши од ваздуха. То су птице аеронаути.

Текер створење назива птицама, а потом још тачније „птицама аеронаутима“, очигледно се ослања на искуство људи са Земље да се већа летећа бића називају птицама. Ова имају кљун, али немају крила, ни ноге као земаљске птице, па је оно што их повезује са птицама способност кретања по ваздуху. Ова створења немају могућност промене правца, јер у потпуности зависе од струје ветрова, па се и идеја слободе, која се концептуализује у представи птица, такође појављује редуковано, јер марсовски аеронаути могу својим дејствима да утичу само на дизање и спуштање. Људи установљују да птице-лопте лете по ветру:

– Несумњиво, птице аеронаути могу да регулишу висину лета. На Венери има много ваздушних струја, и лопте-птице лако проналазе потребан правац. За то је сасвим довољно поседовати неки орган управљања летом по вертикали. Оне вероватно испуштају део гаса и спуштају се или га производе помоћу неког посебног органа.

А какав гас они стварају? Текер отвори набор мехура и помириса. Истог трена он се ужасно закашља, заврте, зајаука, направи неколико скокова и паде као покошен.

Украјински писац Олес Бердник у омладинској фантастици *Дивні Грицеві пригоди* такође приказује летеће мехурове.

У роману *Аелиџа* Алексеја Толстоја срећу се и птице налик земаљским: или – олињале животиње покривене мрким длакама... са широким зупчастим кљуновима, које лете у јатима, а узгред су споменути и смарагдни ждралови, жуте птице. Ове птице немају неку важност у самој причи, оне испуњавају амбијент врстама животиња и оживљавају марсовски крајолик.

Механичке „птице“. Људи који путују до ванземаљских планета у фантазији писаца футурофантастике владају развијеним знањима која им омогућавају савладавање великих космичких раздаљина. Гости са Земље најчешће не познају свет у који долазе, па га пореде са живим светом на Земљи. Када је реч о птицама, они понајвише очекују летећа створења налик земаљским птицама, али када установе да су она заправо механичке летелице, њихова очекивања су изневерена. У таквом сусрету они уместо информације о свету природе, разоткривају техничку цивилизацију која је овладала вештином летења у ваздуху.

У роману Алексеја Толстоја *Аелиџа* (Аэлита), у првој шетњи по Марсу инжењер Лос и његов сапутник Гусев као прво живо створење угледају нешто летеће, на шта импулсивни Гусев одмах вади пиштољ, али га пратилац смирује. Земаљски дошљаци су уверени да виде птицу:

У даљини се над пољима дигла и летела, грчевито машући крилима, велика птица са телом које је висисло као у осе. Гусев застаде ставивши руку на револвер.

Ситуација се понови и мало доцније, али тада Лос угледа да се на летећем створењу налази човеколико биће. Када се оно још више приближи, људи се увере да птицолико створење није живо биће, већ механичка летелица Марсоваца. Пажљивије гледајући, они виде два крила, пропелер испод крила, и механизам управљача, па схвате да је то возило за једног возача-путника:

Велика птица се спуштала. Сада се јасно видело човеколико биће како седи на седлу летећег апарата. Његово је тело до појаса висило у ваздуху. На висини рамена махала су два савијена покретна крила.

Испод њих се спреда обртао засенчени круг, очигледно – елиса. Иза седла – реп са крмама раширеним у облику виљушке. Читав апарат је био покретљив и гибак као какво живо биће.

Изглед марсовских летелица у роману Алексеја Толстоја одражава развој авијације двадесетих година 20. века – двокрилне летелице са пропелерима, које је писац понешто преиначио у конструкцији у односу

на авионе на Земљи. Али, у овом примеру из романа Алексеја Толстоја, принцип летења је комбинован – спајају се летење са крилима, које је од Леонарда изгледало као најприроднији пут развијања машина за летење. Авијација на Земљи није ишла тим путем, већ је заснована на коришћењу јаких мотора постављених на чврста крила. Али Толстој се није одрекао ни пропелера. Откриће механичких птица подразумева да су проналазачи на неком другом свету овладали сложеном и гипком механиком лета птица.

Доцније Лос и Гусев упознају механизам летећих справа Марсоваца и чак лете на њима користећи гориво које се активира у вештачком магнетском пољу планете. Како постоје летелице различите величине, неке називају „Двокрилни чамац“, „брод...са три јарбола“, „вилини коњици“ и др. На летећем броду налазе се јарболи:

На његовим крајњим, кратким јарболима снажно су зврјале вертикалне елисе, држећи га у ваздуху.

Када се нађу у новом граду (Соацери) Лос и Гусев угледају мноштво Марсоваца како лете на својим летећим справама.

Црне тачке на небу су се приближавале. То су биле стотине Марсоваца који су летели у сусрет крилатим чамцима и седлима, на једриличастим птицама у корпама са падобранима. Први који је стигао, описао узак круг и зауставио се над бродом сијајућа, златна, четворокрилна, као вилински коњиц, уска цигара.

У повести пољског писца Јацека Дукаја *IACTE* преплићу се елементи научне фантастике са летом на далеке планете и демонски мотиви потере за вампиром. У необичној мешавини жанровских стратегија описује се потера на планети на којој постоје летећа створења боје блата, названи „дак“, која се показују као машине које лете са крилима и дубоким седлима на леђима. Оваквим машинама, названих и „машиноптице“ гоничи савладавају део простора. На небу чудне планете лете још и змајеви, харпије и ериније, у чему писац преплиће народне и античке демонолошке традиције.

Разумна бића са крилима. У роману *Калисто* Георгија Мартинова, напредни човеколики дошљаци са Сиријуса имају крила и дуге прсте. Птица-љубавник описана је у роману *Деца вечности* Лоре Андерсон. Летеће створење са планете Дорн има извесне сличности са змајем, који отима девојке које му се допадају. Али роман *Деца вечности* као дело научне фантастике, приказује сусрет различитих космичких врста, па се мотивација демонолошке природе повлачи на задњи план, а у предњи план истиче поседовање људима непознате психичке вештине којима владају становници Дорна. Жену су Земље по имену Аола упозоравају да не дозволи да је Дорнијанац одведе у кланац, јер то може бити опасно по њу и њену слободну вољу. Опседнути љубавник са огромним крилима која мењају боју лети са Аолом, одводи је у кланац и у лету је нераскидиво везује за себе овладавајући њеном психом. У роману је на својеврстан начин развијена феноменологија љубави као летења, коју је Платон на

филозофски начин изградио у *Фегру*. Уздизање и екстатичност лета, у роману Лоре Андерсон представља симбол слободе, радости плеса у летењу, и екстазе која је представљена изменом боје крила. Лет земаљске жене на Дорну не доноси јој слободу, већ заточење, али Аолу људи одводе на Земљу и доцније ослобађају невољне психичке везаности за летача са удаљене планете.

У роману *Сјектиар* Сергеја Лукјаненка појављује се различита ван-земаљска разумна бића, међу којима и врста птичјег порекла чија крила више не служе летењу. Мартин Дугин, приватни детектив у мисији потраге за девојком Ирином уплиће се у проблеме различитих еволуција разумних бића узајамно повезаних чудесном транспортном мрежом. У шестом одељку романа, на шестој планети Мартин упознаје врсту Шеали – бића птичјег порекла:

Најинтересантнија у њиховом изгледу била су крила. Назвати их рукокрилима није примерено, одвећ би та реч упућивала на летеће мишеве, Шеали су имали две шаке на сваком крилу – део до тела био је слабије развијен, али неке птице су вешто њиме баратале, крајњи је личио на на обичан људски длан и потпуно је био лишен перја. Еластична крила птичића је покривало дуго мекано перје – које одрасли нису имали, а опна је висила тако да је крило било налик руци у доста широком рукаву.

Мартин нагађа да ли им перје само отпада са временом, да ли га чупају или ритуално одстрањују. Шеали су двополна врста, рађају се из јаја, не умеју да говоре у космосу општеразумљивим туристичким језиком, не носе одећу, већ само појас. Стицајем околности, детектив са Земље, спасавајући младунце од полуделог Шеала, убија у парку овог насилника. У истрази Мартина ослобађају кривице, а он сазна да је припадник врсте из забити био неприпремљен за сусрет са разумном врстом са друге планете, те да је убијао младе Шеале, инстинктивно се враћајући самозаштитним поступцима птица које спасавају себе остављајући грабљивцу младунце. Мартин добија осиротелу девојку-птиче и уз њену помоћ боље упознаје необичну врсту. Тако он сазнаје да Шеали имају разум само у децјем узрасту, а када се упознају са светом, они губе разум, па се њихов живот одвија по навикама и инстинктима. Разум је за Шеале непотребан терет који доноси муке слободног избора и вечиту неизвесност.

Одважни и мудри Мартин се уплиће у ритуал одбацивања разума младунаца. Писац је девојчицу о којој брине човек учинио изузетном, тако што је она овладала моћима које немају сва шеалска деца прошавши својевремено као јаје кроз капију космичких светова. Она сама крши правила пропадања у ритуални простор у коме се губи разум и почиње да лети. Сам лет задобија значење уздизања над усудом врсте, а њеним задржавањем разума почиње преврат на целој планети. Разум који је сматран проклетством, својством кога се треба одрећи, постаје нешто чему се врста враћа.

*

У фантазматском стварању друкчијих живих светова, птице у делима научне фантастике задобијају црте поступцима онеобичавања представа о земаљским птицама, гротескним спојевима којима ванземаљске птице добијају неке нове црте у изгледу или својствима. Летење је најчешће подразумевано и описивано својство ванземаљских птица у делима словенских писаца футурофантастике. Искључујући дело Лукјаненка, само узгред се помињу птичја јаја, гнезда и мале птице, што сведочи да писце не интересује живот саме врсте, већ само њено постојање.

У фантастици ближеј фентези срећу се и анђели, змајеви, харпије, инсекти, као и митолошка бића – Персеји (Сергеј Снегов). Летећа створења у научној фантастици словенских писаца могу бити и увећани инсекти или гуштери (у роману украјинског писца Владимир Владко *Арго-наутии васионе* на Венери Ван Лун и другови срећу циновске инсекте, у роману Александра Казанцева *Планеџа бурь* лете крилати гуштери). Птице нешто друкчије грађе или својстава описују се у романима А. Бељајева, Г. Мартинова, Л. Андерсон, А. Толстоја, С. Лукјаненка, а приказују се и сусрети са механичким птицама у романима А. Толстоја и Ј. Дукаја.

У научној фантастици превладавају представе птица којима се оцртавају друкчији, у односу на Земљу различити светови. Стога у њој нема јарких примера симболичких значења које птице имају у поезији (Бодлеров *Албајтрос*), драми (*Галеб* Чехова) прози (*Галеб* Џонатана Ливингстона) или у миту (Феникс). У роману *Аелиџа* Алексеја Толстоја птичја песма коју чује заљубљени Лос по повратку на Земљу има значење симбола љубави која превладава огромна космичка пространства. Та песма налик је песми вољене Аелите и заљубљеном конструктору-космонауту чини блиском далеку драгу. Елементи симболике љубави срећу се и у роману Лоре Андерсон у приказу лета заљубљеног Дорнијанца у лепотицу са Земље. Симболика слободе и неограничености у кретању која је раније била изразито везана за птице губи се у научној фантастици. То је и разумљиво – човек који је пре изума летећих машина био очаран способношћу неспутаног летења над земљом, са открићем авиона и ракета које савладавају космичке пустолине стекао је вештину која му је била недоступна, па се и систем симбола сходно тој промени мења, преносећи део симболике слободног кретања и лета на направе саздане људским рукама.

Литература

Ајдачић 2009 – Дејан Ајдачић, „Неземаљске животиње у словенској научној фантастици“, *Футурославија. Ситудије о словенској научној фантастици*. – Београд, 2 изд., 139–169.

Кера Figura 2007 – Danuta Kera Figura, *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksemu „ptak”*. – Lublin, 331.

Павлова 2007 – Ірина Павлова, *Лінгвокогнітивна експлікація фантасійного образу в російському художньому тексті (на матеріалі творів О.Р. Бєляєва)*: Автореферата дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, – Київ.

EXTRATERRESTRIAL BIRDS IN SLOVENIAN SCIENCE FICTION

Summary

The paper examines the birds bearing fantastic traits in Slovenian traditions, as well as the specific features to be found in science fiction, on one hand in relation to the previous traditions, and, on the other, in relation to the flying creatures in prose science fiction. The texts written by Slovenian SF authors provide and give comments on the examples of mechanical birds, hovering birdlike creatures, rational birds and birds different than the earthly ones.

Dejan Ajdačić

Примљен септембра 2010,
прихваћен за штампу новембра 2010.